

Rafał Solecki*

orcid.org/0000-0003-4888-4864

Katarzyna Krzywicka**

orcid.org/0009-0000-4925-6224

Nowe źródła do badań nad chronologią i funkcją podziemnego założenia w parku Gucin-Gaj w Warszawie

New Sources for Research into the Chronology and Use of the Underground Complex in Gucin-Gaj Park in Warsaw

Słowa kluczowe: Gucin-Gaj, założenie parkowe, architektura murowana, wykopaliska archeologiczne

Keywords: Gucin-Gaj, parkland, masonry architecture, archaeological excavations

Gucin-Gaj to dawne założenie parkowe, położone obecnie przy zbiegu Alei Wilanowskiej i ulicy Dolina Służewiecka w Warszawie, na skarpie z kościołem św. Katarzyny oraz u jej podnóża. Początki tworzenia parku w Gucinie sięgają 1. ćwierci XIX w. i są związane z działalnością Stanisława Kostki Potockiego [Majdecka-Strzeżek 2017, s. 3]. Arystokrata ten, który w 1799 r. wraz z żoną Aleksandrą został właścicielem dóbr wilanowskich, miał sprecyzowaną koncepcję zagospodarowania terenu, na którym już w XVIII w. funkcjonował niewielki ośrodek dworski, obejmujący dwór i zespół budynków gospodarczych. Inwestycja, której celem było stworzenie kameralnego założenia dworsko-ogrodowego, rozpoczęła się od wieloletnich starań o pozyskanie gruntów należących do parafii. Miały się one stać zielonym zapleczem rezydencji, zaprojektowanym zgodnie z panującą wtedy modą na ogrody angielskie. Sama rezydencja – drewniany dwór wzniesiony na ceglanej podmurówce – miała pełnić funkcję ustronia i spokojnego miejsca do pracy dla samego właściciela. Kostka Potocki, przebudowując dwór i projektując ogród w jego otoczeniu, wykorzystał naturalne walory terenu: wzniesienie skarpy oraz staw

Gucin-Gaj is a former park complex, now located at the intersection of Wilanowska Avenue and Dolina Służewiecka Street in Warsaw, on the escarpment on which St. Catherine's Church stands, and below. The origins of Gucin's park date back to the first quarter of the nineteenth century and are associated with Stanisław Kostka Potocki [Majdecka-Strzeżek 2017, p. 3]. This aristocrat, who in 1799, together with his wife Aleksandra, became the owner of the Wilanów estate, had a well-defined concept for the development of the area, where a small court center, including a manor house and a complex of outbuildings, had already operated in the eighteenth century. The project, which aimed to create an intimate manor-garden layout, began with years of efforts to acquire land owned by the local parish. It was to become the green backdrop of the mansion, designed in accordance with the then prevailing fashion for English gardens. The residence itself—a wooden manor house built on a brick foundation—was to serve as a retreat and a quiet place to work for the owner himself. Kostka Potocki, when remodeling the mansion and designing the garden in its surroundings, took advantage of the natural features of the area: the elevation of the escarpment and

* dr, Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie, Wydział Nauk Historycznych, Instytut Archeologii

** mgr, Biuro Stołecznego Konserwatora Zabytków

* Ph.D., Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw, Faculty of Historical Sciences, Institute of Archaeology

** M.S., Office of the Capital Conservator of Monuments

Cytowanie / Citation: Solecki R., Krzywicka K. New Sources for Research into the Chronology and Use of the Underground Complex in Gucin-Gaj Park in Warsaw. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2026, 85:7–16

Otrzymano / Received: 5.04.2025 • **Zaakceptowano / Accepted:** 5.08.2025

doi: 10.48234/WK85UNDERGROUND

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

u jej podnóża. Zaprojektowana kompozycja zieleni miała podkreślać powiązania widokowe, a układ ścieżek został podporządkowany ukształtowi zbocza. Po śmierci Potockiego w 1821 r. po przeciwległej stronie stawu powstał, z inicjatywy jego żony, pamiątkowy Gaj. Park ten, z główną aleją zaprojektowaną wzdłuż brzegu, służył upamiętnieniu zmarłego oraz jego brata Ignacego przez symboliczne nasadzenia drzew i fundację monumentów [Wrzos, Kimic 2012, s. 120–122]. Od tego momentu rozpoczyna się wspólna historia Gucina i Gaju jako jednego założenia przestrzennego. Przez kolejne lata obszar pozostawał w granicach dóbr wilanowskich, jednak okres świetności miał już za sobą. W 1934 r. Adam Branicki sprzedał Gucin parafii służewskiej, zaś Gaj po wojnie był użytkowany przez Państwowe Przedsiębiorstwo Gospodarki Rybnej [Świątkowski 2017, s. 164].

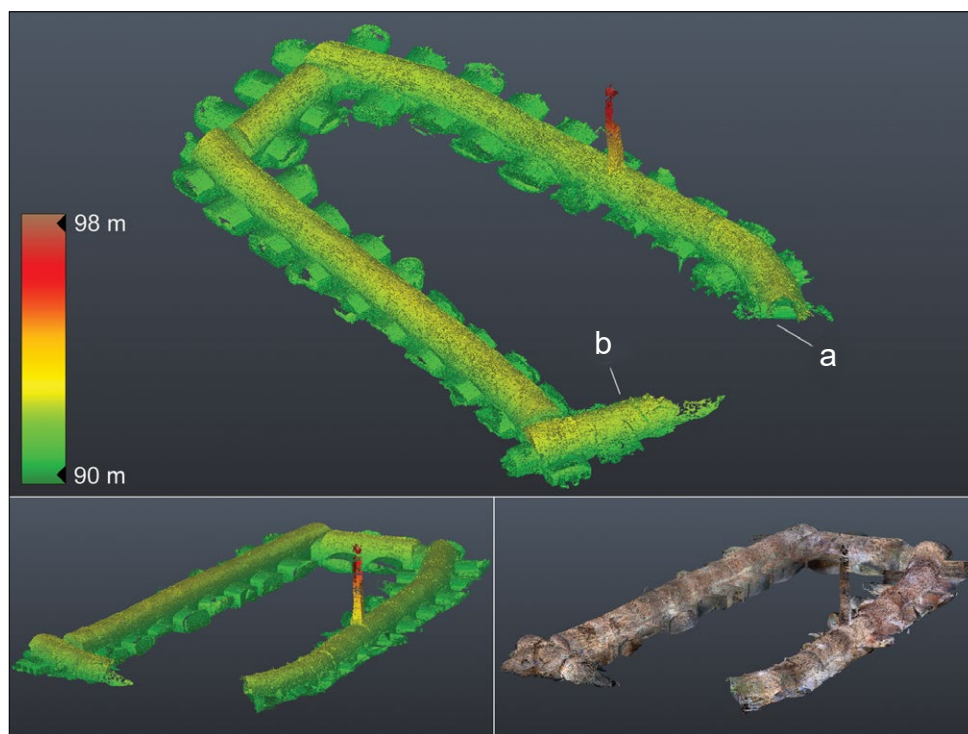
Obszar założenia dworsko-ogrodowego był wykorzystywany już dużo wcześniej, od ok. 1. połowy XIII w., kiedy to wzniesiono pierwszy kościół w Służewie [Majdecki 1965, s. 7–10]. Z Kart Ewidencji Stanowisk Archeologicznych wynika, że obszar ten poddawano weryfikacji powierzchniowej i archeologicznym badaniom wykopaliskowym, ale główne zainteresowanie skupiało się na bezpośrednim otoczeniu kościoła. W latach 1963–1966 badania prowadził Jerzy Głosik z Państwowego Muzeum Archeologicznego, a następnie, w latach 1973–1974, Przedsiębiorstwo Państwowe Pracownie Konserwacji Zabytków, Oddział w Warszawie [Jarzębska 1974, s. 296–297; Partyka-Żurowska 1975, s. 267–268] oraz Jan Machalski [1975, s. 591–592]. W trakcie tych badań wyodrębniono trzy główne horyzonty osadnicze: neolityczny, wczesnożelazny oraz zapoczątkowany we wczesnym średniowieczu i trwający do dziś. W latach 1996–2002 badania cmentarzyska średniowiecznego i nowożytnego przy kościele św. Katarzyny i w jego obrębie prowadziła Maria Dąbrowska z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk [Dąbrowska 2001, 2012; Bis, Bis 2013]. Ostatnie badania tego obszaru prowadził Wojciech Bis, również z IAE PAN.

W granicach założenia parkowego w Gucinie-Gaju znajdują się murowane podziemia, które powstały nieco wcześniej niż sam park – prawdopodobnie jeszcze w XVII lub w 1. połowie XVIII w., gdy właścicielką Służewa była księżna Maria Zofia z Sieniawskich Czartoryska [Świątkowski 2017, s. 27]. Stan wiedzy na temat wspomnianych podziemi pozostaje niepełny. Mają one formę korytarza o długości ok. 60 m, wzniesionego na planie zbliżonym do litery „U”. W jego ścianach znajduje się łącznie 47 nisz i wnęk. Korytarz obecnie kończy się zawaliskiem, które prawdopodobnie pierwotnie stanowiło właściwe wejście. Funkcja tej budowli nie została jednoznacznie ustalona. Wspomina się o niej głównie jako o katakumbach – nisze byłyby wtedy miejscami na trumny i urny – gdyż obiekt został zewidencjonowany jako cmentarz [Karta Cmentarza nr Z10601]. W publikacjach podziemie to jest też opisywane jako miejsce spotkań loży masonskiej, zbiornik

the pond at its foot. The composition of greenery, as designed, was intended to emphasize visual linkages, and the layout of paths was subordinated to the shape of the slope. After Potocki's death in 1821, a memorial grove (Gaj) was established on the opposite side of the pond, on the initiative of his wife. This park, with a main avenue designed along the shore, served to commemorate the deceased and his brother Ignacy through symbolic tree plantings and the funding of monuments [Wrzos, Kimic 2012, pp. 120–122]. It is from this point that the joint history of Gucin and Gaj as a single spatial layout begins. Over the following years, the area remained within the borders of the Wilanów estate, but its period of splendor had been over. In 1934, Adam Branicki sold Gucin to the Służew parish, while Gaj was used by the State Fishery Management Company after the war [Świątkowski 2017, p. 164].

The area of the manor-garden layout had already been in use much earlier, since about the first half of the thirteenth century, when the first church was erected in Służew [Majdecki 1965, pp. 7–10]. Archaeological Site Record Cards show that the area has been subjected to surface verification and archaeological excavations, but the main focus was on the immediate area surrounding the church. In the years 1963–1966, an investigation was conducted by Jerzy Głosik of the State Archaeological Museum, and then, in 1973–1974, by the State Enterprise Monument Conservation Studios, Warsaw Branch [Jarzębska 1974, pp. 296–297; Partyka-Żurowska 1975, pp. 267–268] and Jan Machalski [1975, pp. 591–592]. In the course of this research, three main settlement horizons were identified: the Neolithic, the Early Iron Age and the one that began in the early Middle Ages and continues to the present day. In 1996–2002, an investigation of the medieval and modern cemetery at and within St. Catherine's Church was conducted by Maria Dąbrowska of the Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences [Dąbrowska 2001, 2012; Bis, Bis 2013]. The most recent investigation of the area was conducted by Wojciech Bis, also of IAE PAN.

Within the boundaries of the park layout in Gucin-Gaj there are brick cellars, which were built slightly earlier than the park itself—probably back in the seventeenth or early eighteenth century, when Princess Maria Zofia of Sieniawska Czartoryska was Służew's owner [Świątkowski 2017, p. 27]. The state of knowledge about the aforementioned underground spaces remains incomplete. They take the form of a corridor about 60 m long, built on a plan similar to the letter U. There are a total of 47 niches and alcoves in its walls. The corridor now ends in a pile of rubble that probably originally served as the proper entrance. The use of this structure has not been clearly established. It is mentioned mainly as a catacomb—the niches would then be places for coffins and urns—as the site was listed as a cemetery [Karta Cmentarza nr Z10601]. In academic publications, the underground is also described as a meeting place for Masonic lodges, a water reservoir,

Ryc. 1. Podziemne założenie w Gucinie-Gaju zadokumentowane w formie chmury punktów: a) obecne wejście do korytarza, b) zawalony odcinek; skaning 3Deling; oprac. R. Solecki

Fig. 1. Underground complex in Gucin-Gaj documented as a point cloud: a) current entrance to the corridor, b) collapsed section; scanned by 3Deling; by R. Solecki

wody, lodownia, a w późniejszym okresie także jako zwykła piwnica [Królikowski 2012, s. 11].

W 2021 r. na zlecenie Biura Stołecznego Konserwatora Zabytków w korytarzu przeprowadzono specjalistyczną inwentaryzację przy użyciu skanera 3D. Wykonawcą była firma 3Deling. Dzięki temu udało się precyzyjnie określić jego kubaturę oraz zasięg (ryc. 1). Nadal jednak brakowało źródeł, które pozwoliłyby na precyzyjne określenie chronologii obiektu.

W 2024 r. Instytut Archeologii Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Warszawie przeprowadził badania wykopaliskowe. Z wykonanej analizy modelu 3D wynikało, że zawalisko tunelu powinno się kończyć w miejscu położonym bezpośrednio przy obecnym wejściu. Wytyczono tam wykop (W1) o wymiarach 5×5 m. Ponadto w obrębie tunelu zadokumentowano pięć pojedynczych sondaży (S1–5) – w miejscach, gdzie były prowadzone sondowania architektoniczne. Lokalizację przebadanej powierzchni prezentuje ryc. 2. Celem badań było rozpoznanie obszaru zawaliska, którym kończy się podziemny korytarz, przez dotarcie do niego od strony powierzchni terenu. Zakładano, że pozwoli to na zrekonstruowanie pierwotnego układu podziemi, a być może również na pozyskanie oryginalnych elementów architektonicznych, które nadal powinny się znajdować w gruzowisku. Oczekiwano także odkrycia materiału zabytkowego, który umożliwiłby uściślenie chronologii konstrukcji oraz określenie jej funkcji.

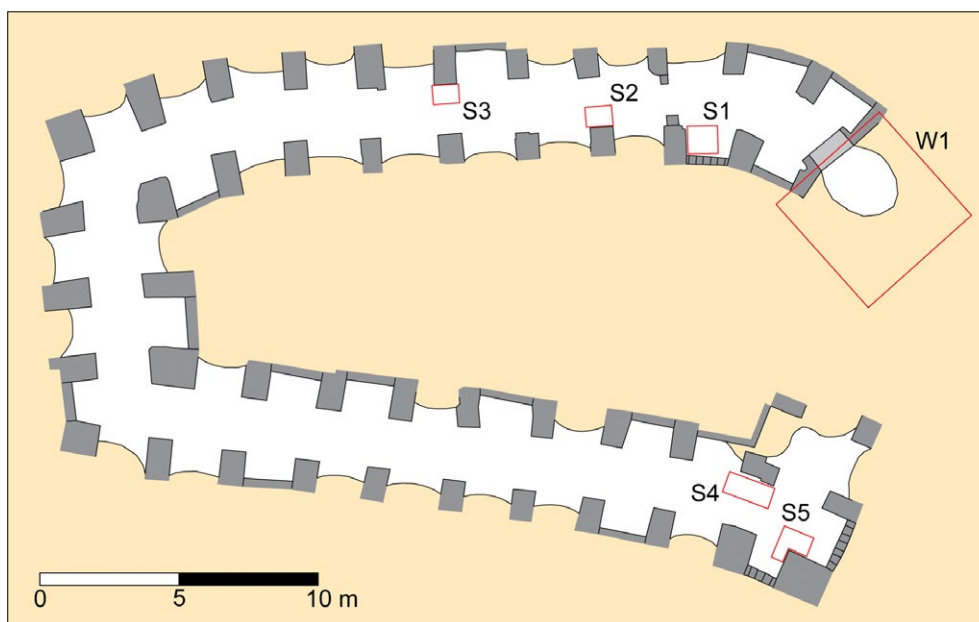
Przeprowadzone badania pozwoliły na wydzielenie prostej sekwencji chronologicznej związanej z użytkow-

an ice house, and later also as a simple basement [Królikowski 2012, p. 11].

In 2021, a specialized survey using a 3D scanner was conducted in the corridor on behalf of the Office of the Capital Conservator. The contractor was 3Deling. This made it possible to precisely determine its corridor volume and extent (Fig. 1). However, there was still a lack of sources to pinpoint the precise chronology of the site.

In 2024, the Institute of Archaeology of the Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw conducted excavations. An analysis of the 3D model showed that the tunnel's collapse should end at a point directly at the current entrance. A trench (W1) measuring 5×5 m was demarcated there. In addition, five individual survey pits (S1–5) were documented within the tunnel—in places where architectural probes were conducted. The location of the surveyed area is shown in Fig. 2. The goal of the investigation was to identify the area of the rubble pile, where the underground corridor ends, by reaching it from the ground surface. It was assumed that this would allow the reconstruction of the original layout of the underground spaces, and perhaps also the retrieval of original architectural elements that should still be found in the rubble. The discovery of historical material was also expected to clarify the chronology of the structure and determine its use.

The survey made it possible to identify a simple chronological sequence related to the use of the corridor and the area around it. Slightly sandy, compact clay

Ryc. 2. Plan podziemnego założenia w Gucinie-Gaju z zaznaczoną lokalizacją wykopu oraz sondży badawczych; oprac. R. Solecki

Fig. 2. Plan of the underground complex in Gucin-Gaj with marked location of trench and survey pits; by R. Solecki)

waniem korytarza oraz obszaru wokół niego. Jako podłoże naturalne wyodrębniono lekko piaszczystą, zwartą glinę, która po wyschnięciu była niezwykle twarda i trudna w eksploracji. Stanowiła ona główny substrat niemal wszystkich jednostek ziemnych wydzielonych w granicach wykopu.

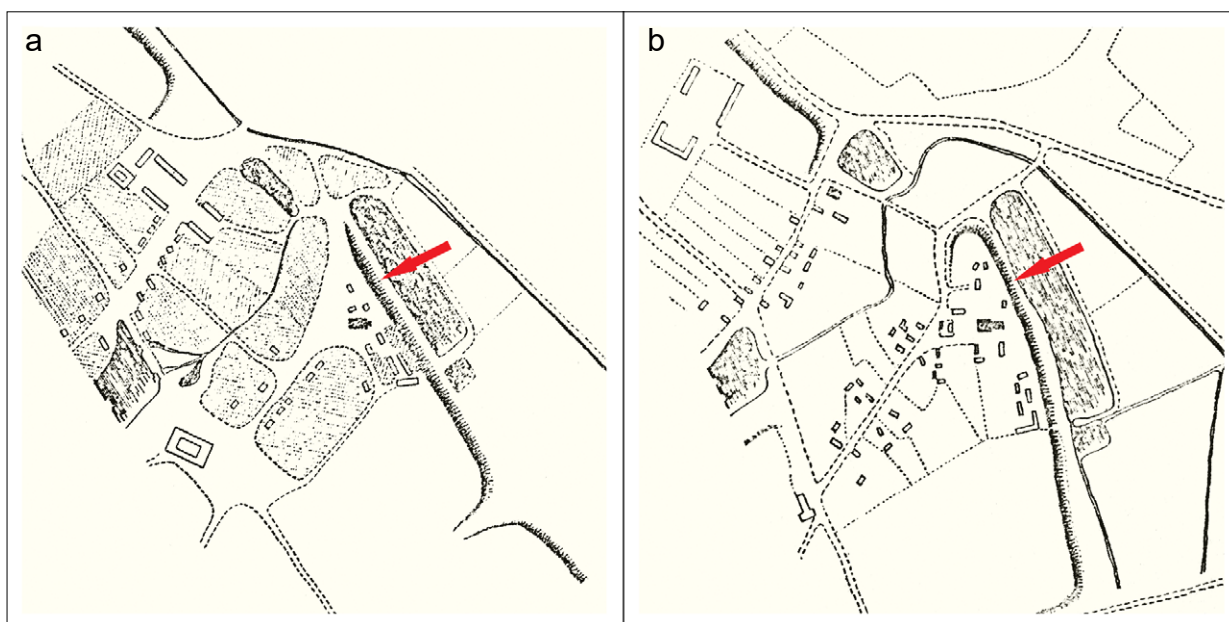
Obserwacje poczynione w granicach wykopu badawczego wskazują, że budowa podziemi była realizowana z wolnego dostępu, w dużych rozmiarów wkopie, który przy obecnym wejściu do korytarza sięgał 4,6 m głębokości, a na szczycie skarpy mógł dochodzić nawet do 9 m. Być może niektóre odcinki korytarza powstawały w tunelu wykopanym metodą górniczą, jednak weryfikacja tej tezy wymagałaby wytyczenia dodatkowego wykopu badawczego na szczycie skarpy. W zasypisku wkopu budowlanego nie stwierdzono materiału zabytkowego, co uniemożliwia pewne datowanie tego wydarzenia. Można jednak szacunkowo – na podstawie relacji stratygraficznych z dającymi się określić w czasie jednostkami stratygraficznymi – przyjąć, że budowa miała miejsce w okresie między końcem XVII i początkiem XVIII w.

Na pewnym etapie funkcjonowania podziemi doszło do zawalenia się części korytarza znajdującej się w zboczu skarpy. Pozostałością tego zdarzenia jest uchwycona w wykopie badawczym warstwa gruzowa występująca ponad zachowanymi relikami muru. Wraz z zawaleniem się korytarza doszło do obsunięcia się stoku. Widoczne w obrębie tej warstwy laminacje, układające się równoległe do linii upadu stoku, mogą być wynikiem cyklicznego zapływanego leja po zawalonym korytarzu bądź celowego zasypywania go. Materiał zabytkowy występujący w tej warstwie jest przemieszany, ale zasadniczo nie ma w nim znalezisk młodszych niż z XIX w. Być może zatem do zawalenia

was singled out as the natural substrate, which when dry was extremely hard and difficult to explore. It was the main substrate of almost all the soil units demarcated within the excavation limits.

Observations made within the boundaries of the trench indicate that the construction of the underground space was built via free access, in a large excavation, which at the current entrance to the corridor reached a depth of 4.6 m, and at the top of the escarpment could reach up to 9 m. It is possible that some sections of the corridor were created in a tunnel dug via mining, but verification of this hypothesis would require an additional test pit at the escarpment's top. No historical material was found in the backfill of the construction excavation, making it impossible to date the event with certainty. However, it can be estimated—based on stratigraphic relationships with identifiable stratigraphic units over time—that construction took place between the late seventeenth and early eighteenth centuries.

At some stage of the underground space's operation, a part of the corridor located in the slope of the escarpment collapsed. A remnant of this event is the rubble layer captured in the research excavation, located above the surviving wall relics. With the collapse of the corridor, the slope also collapsed. The laminations visible within this layer, which are arranged parallel to the line of the slope's slide, may be the result of the cyclical filling of the hole left by the collapsed corridor with water or its intentional backfilling. The historical material found in this layer is mixed, but generally there are no finds younger than the nineteenth century, so it is possible that the collapse of the corridor occurred back in the eighteenth century. The basis for this hypothesis is the fact that the corridor was not marked on any

Ryc. 3. Przerysy fragmentów planów Służewa z: a) 1747 r., autorstwa Jana de Pircha (AGAD, sygn. 550-7), b) 1807 r., autorstwa Konstantego Beniusiewicza (AGAD, sygn. 496-25a); strzałką oznaczono miejsce, gdzie powinno być wejście do podziemi; oprac. R. Solecki
 Fig. 3. Excerpts of fragments of plans of Służew from: a) 1747, by Jan de Pirch (AGAD, sygn. 550-7), b) 1807, by Konstanty Beniusiewicz (AGAD, sygn. 496-25a); the arrow marks the place where the entrance to the underground should be; by R. Solecki

się korytarza doszło jeszcze w XVIII w. Podstawą dla takiej hipotezy jest fakt, że korytarz nie został oznaczony na żadnym planie czy mapie od ok. połowy XVIII do połowy XIX w. (ryc. 3). Nie uwieczniono go też na żadnej rycinie ani nie są znane żadne dokumenty z tego okresu, które by się do niego odnosiły. Rodzi się więc pytanie, czy korytarz w ogóle był w tym okresie widoczny, a co za tym idzie – użytkowany.

Informacja o naprawie korytarza i jego przebudowie na lodownię pochodzi dopiero z 1873 r. Longin Majdecki w swojej pracy podaje, że dokument ten powstał w 1837 r. [1965, s. 33], ale kwerenda źródłowa przeprowadzona przez Katarzynę Krzywicką wskazuje, że faktycznie były to lata późniejsze: 1872–1873 [Krzywicka 2024, s. 35–36]. Z dokumentów tych dowiadujemy się, że zrealizowano wtedy szereg prac:

- 1) odkopano otwór do lodowni i rów na rynnę;
- 2) zakupiono 5000 sztuk cegieł, faskę gwoździ i 14 beczek wapna;
- 3) obmurowano wejście, zamurowano pieczary i dal-sze lochy, zbudowano wewnątrz studnię;
- 4) osadzono futra (izolacja);
- 5) wykonano dwie pary drzwi z futrynami;
- 6) wykonano rynnę do spustu wody [Majdecki 1965, s. 53; Krzywicka 2024, s. 36].

Część wymienionych działań uwidacznia się w wyodrębnionych i zadokumentowanych jednostkach stratygraficznych. Śladem po odkopaniu wejścia do korytarza jest dość regularny wkop, prowadzący od strony stawu i rozszerzający się tuż przed wejściem. Z pracami murarskimi związane są trzy konstrukcje, które znajdowały się w obrębie tego wkopu:

- 1) ceglany mur o wysokości 6 wątków cegieł (ok. 50 cm), tworzący przegrodę korytarza bezpośrednio

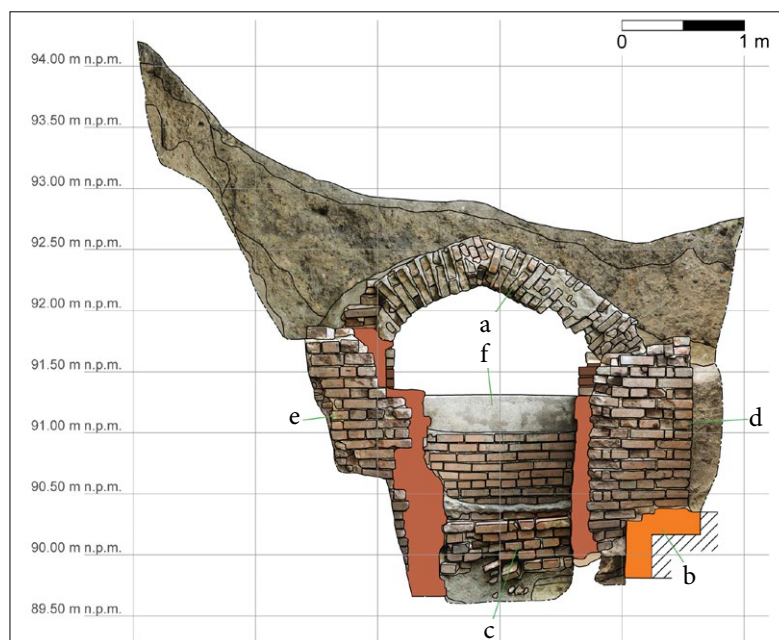
plan or map from around the mid-eighteenth to mid-nineteenth centuries (Fig. 3). It was also not depicted on any illustration, nor are there any known documents from this period that reference it. This raises the question of whether the corridor was visible at all during this period, and therefore in use.

Information about the repair of the corridor and its conversion to an ice house dates back only to 1873. Longin Majdecki's study states that the document was written in 1837 [1965, p. 33], but a source search conducted by Katarzyna Krzywicka indicates that these were actually later years: 1872–1873 [Krzywicka 2024, pp. 35–36]. From these documents we learn that a number of works were carried out at the time:

- 1) the opening to the ice house and the ditch for a gutter were unearthed;
- 2) 5,000 bricks, a fass of nails and 14 barrels of lime were purchased;
- 3) the entrance was bricked up, the caverns and further dungeons were walled up, and a well was built inside;
- 4) furs were installed (insulation);
- 5) two pairs of doors with door frames were installed;
- 6) a gutter for water drainage was made [Majdecki 1965, p. 53; Krzywicka 2024, p. 36].

Some of these activities became evident in the stratigraphic units documented. A trace of the unearthed entrance to the corridor is a fairly regular trench, leading from the side of the pond and widening just before the entrance. Associated with the masonry work are three structures that were located within this trench:

- 1) a brick wall, 6 brick pattern rows high (about 50 cm), forming a corridor partition directly in the line of the new underground entrance (Fig. 4c), which is prob-

Ryc. 4. Ściana północna wykopu badawczego zadokumentowana w formie ortofotografii z zaznaczonymi elementami podziemnego korytarza: a) sklepienie korytarza, prawdopodobnie z końca XVII w.; b) relikt ściany korytarza, prawdopodobnie z końca XVII w.; c) mur przegradzający korytarz, wybudowany w latach 70. XIX w.; d–e) mur stabilizujący starszą konstrukcję korytarza i tworzący nowe wejście do podziemi, wybudowany w latach 70. XIX w.; f) mur przegradzający korytarz, wybudowany na początku XXI w.; oprac. R. Solecki

Fig. 4. The north wall of the research trench documented in the form of an orthophoto with marked elements of the underground corridor: a) a vaulted corridor probably from the late seventeenth century; b) relict of the corridor wall probably from the late seventeenth century; c) a wall crossing the corridor, built in the 1870s; d–e) a wall that stabilizes an older corridor structure and creates a new entrance to the underground space, built in the 1870s; f) a wall crossing the corridor, built in the early twenty-first century; by R. Solecki

w linii nowego wejścia do podziemi (ryc. 4c), będący prawdopodobnie podstawą futryny drzwi wejściowych; wysokość korytarza mierzona od stropu tego muru do najwyższego punktu sklepienia wynosi ok. 180 cm;

- 2) ceglany mur po wschodniej stronie wejścia do korytarza, w planie zbliżony do czworoboku o wymiarach 90–100 × 110 cm, a zachowany do wysokości 21 wątków cegieł (około 180 cm) (ryc. 4d), wzniesiony bezpośrednio nad starszym murem;
- 3) ceglany mur po zachodniej stronie wejścia do korytarza, w planie zbliżony do czworoboku o wymiarach 90 × 100 cm, zachowany do wysokości 24 wątków cegieł (ok. 205 cm) (ryc. 4e).

We wnętrzu korytarza z przebudową powiązano:

- 1) ceglana konstrukcję muru zaślepiającego niszę przy S1 – w jej obrębie znajduje się prawdopodobnie 6 okienek ułożonych w układzie 2 pasy × 3 kolumny;
- 2) ceglana konstrukcję muru zaślepiającego niszę przy S5 – w jej obrębie znajdują się prawdopodobnie 4 okienka ułożone w układzie 2 pasy × 2 kolumny (należy odnotować, że jest to jedyna dwupoziomo-wa nisza) (ryc. 5);
- 3) ceglana ścianę z otworem na drzwi, którą wymurowano w poprzek korytarza przy S1;
- 4) ceglany mur o wysokości ok. 25 cm i szerokości ok. 30 cm, wybudowany w poprzek korytarza przy S3, stanowiący być może zachowany fundament niezachowanej ściany, która mogła mieć analogiczną formę jak zachowana ściana przegradzająca korytarz

ably the base of the entrance door frame; the height of the corridor measured from the ceiling of this wall to the highest point of the vault is about 180 cm;

- 2) a brick wall on the east side of the entrance to the corridor, similar in plan to a quadrangle measuring 90–100 × 110 cm, and preserved to the height of 21 brick threads (about 180 cm) (Fig. 4d), built directly above the older wall;
- 3) a brick wall on the east side of the entrance to the corridor, similar in plan to a quadrangle measuring 90–100 × 100 cm, and preserved to the height of 24 brick pattern rows (about 205 cm) (Fig. 4e), built directly above the older wall.

Inside the corridor, the following were linked to the remodel:

- 1) the brick structure of the wall terminating the niche at S1—within it there are probably six windows with an arrangement of two strips of three columns;
- 2) the brick wall structure that terminates the niche at S5—within it there are probably four windows arranged in a layout with two strips of two columns (it should be noted that this is the only two-level niche) (Fig. 5);
- 3) a brick wall with an opening for a door, which was bricked across the corridor at S1;
- 4) a brick wall, about 25 cm high and 30 cm wide, built across the corridor at S3, possibly constituting the surviving foundation of an unpreserved wall, which may have had an analogous form to the surviving wall baffling the corridor at S1 (such a thesis may be

Ryc. 5. Dwupiętrowa nisza w podziemnym korytarzu, usytuowana bezpośrednio naprzeciw zawalonego odcinka; fot. R. Solecki

Fig. 5. A two-story niche located in an underground corridor, directly opposite the collapsed section; photo by R. Solecki

przy S1 (taką tezę mogą potwierdzać ślady zaprawy widoczne na sklepieniu, sugerujące, że była tam dostawiona ściana).

W toku napraw skuto zapewne także część ścian zawalonego korytarza, aby umożliwić stworzenie nowego wejścia. Fragment zachowanej starej ściany (ryc. 4b) zadokumentowano poniżej młodszego, murowanego filaru (ryc. 4d). Odsłonięty odcinek miał wysokość zaledwie ok. 50 cm, a jego wyższa partia została usunięta do poziomu odpowiadającego szczytowi nowego muru przegradzającego korytarz (ryc. 4c). Taki zabieg miał najpewniej ułatwić wchodzenie do podziemi. Odkrycie tego muru pozwala na postawienie tezy, że pierwotnie podziemia mogły tworzyć zamkniętą pętlę, a wejście do nich znajdowało się w miejscu zawaliska, nieco na południowy wschód od przebadanego archeologicznie wykopu.

Prawdopodobnie przed przystąpieniem do napraw korytarza w 2. połowie XIX w. jego wnętrze zostało oczyszczone, a poziom użytkowy obniżony do poziomu nieco powyżej stopy posadowienia całej konstrukcji. Po zakończeniu przebudowy proces erozji warstw naturalnych trwał nadal, a wymywane iły i piaski osadzały się w korytarzu i niszach. Efektem kumulacji tych warstw erozyjnych jest ilasty piasek z niewielką domieszką materii organicznej oraz drobinami gruzu ceglanego i zaprawy. Znajduje się on stratygraficznie ponad dolnymi partiami murów podziemi, a także ponad murami związanymi z przebudową z 2. połowy XIX w. W warstwie tej znaleziono zabytki archeologiczne datowane na przełom XIX i XX w.

Nie sposób stwierdzić, jak długo podziemia pełniły funkcję lodowni. Faktem jednak jest, że część wejścia do korytarza została zasypana na przełomie XIX i XX w., co można określić na podstawie materiału zabytkowego pozyskanego z zasypanego wykopu. Następ-

supported by traces of mortar visible on the vault, suggesting that there was an added wall there).

In the course of repairs, some of the walls of the collapsed corridor were probably also removed to make space for a new entrance. A fragment of the surviving old wall (Fig. 4b) was documented below the younger brick pillar (Fig. 4d). The exposed section was only about 50 cm high, and the upper part of it was removed to a level corresponding to the top of the new wall crossing the corridor (Fig. 4c). This was probably intended to facilitate entry into the underground. The discovery of this wall allows us to hypothesize that originally the underground space may have formed a closed loop, and that the entrance to it was located at the site of the collapse, slightly southeast of the archaeologically surveyed pit.

It is likely that, before repairs to the corridor in the late nineteenth century, its interior was cleaned and its usable level lowered to slightly above the footing of the entire structure. After the remodel, erosion of the natural layers continued, with leached silt and sand deposited in the corridor and niches. The result of the accumulation of these erosion layers is clayey sand with a small admixture of organic matter and brick rubble and mortar particles. It is stratigraphically located above the lower parts of the underground walls and the walls associated with the late-nineteenth-century remodel. Archaeological artifacts dated to the turn of the nineteenth and twentieth centuries were found in this layer.

It is impossible to say how long the underground space served as an ice house. However, it remains a fact that part of the corridor entrance was backfilled in the late nineteenth and early twentieth centuries, as determined from historical material recovered from the trench's backfill. Afterwards, after the Second World War, the area around the former Potocki family mansion, which

nie, już po II wojnie światowej, obszar wokół dawnego dworu rodziny Potockich, który znajdował się bezpośrednio nad wejściem do podziemi, poddano niwelacji. Ziemię uzyskaną w wyniku prac wyrównujących ten teren zsypano na stok skarpy. W obrębie tej warstwy znaleziono liczny materiał zabytkowy, w tym prawdopodobnie związany z wystrojem parku.

Przeprowadzone badania archeologiczne nie pozwoliły na pewne datowanie czasu budowy podziemi, ale wykazały, że musiało się to odbyć wcześniej niż w 2. połowie XVIII w. W zasypie związanym z zawaleniem się tunelu znaleziono monetę – szeląg Jana Kazimierza z początku 2. połowy XVII w. – a warstwa ta jest najprawdopodobniej redeponowanym wypełnieniem wkopu budowlanego. W erozyjnym spływie tej warstwy znaleziono jeszcze jeden szeląg Jana Kazimierza oraz nieco starszy grosz koronny Zygmunta III Wazy z początku XVII w. Można zatem przypuszczać, że inwestycja budowy podziemi została zrealizowana właśnie w 2. połowie XVII w., gdyż w tym okresie oba wspomniane typy monet wciąż współwystępowały [Mikołajczyk 1980, s. 29].

W tym czasie w Służewie realizowane było też inne duże założenie, a mianowicie budowa stawu u podnóża skarpy [Majdecki 1965, 33–34], poniżej kościoła św. Katarzyny. Jest to ten sam zbiornik, który na początku XIX w. był centralnym elementem założenia parkowego w Gucinie-Gaju. Obecnie staw ma długość ok. 350 m i szerokość do 70 m i pozostaje bardzo zaniedbany – woda jest silnie zamulona, a wewnątrz wypełniają zwalone drzewa. Wykopanie stawu było bezpośrednio związane z budową założenia pałacowego w Wilanowie. W tym czasie wytyczono też m.in. nowe koryto, którym Potok Służewiecki miał trafiać ze Służewa do jeziora Wilanowskiego, oraz wzniesiono zaporę w Służewie, która miała kontrolować ilość wody spuszczonej nowym kanałem w kierunku stawu i Wilanowa. Dodatkowo staw miał też zbierać wodę ze źródła, które biło w skarpie poniżej kościoła [Barszcz, Marciszewska 2017, s. 19–20]. Rozpoczęcie budowy stawu można dość dokładnie określić na podstawie listów, w których Augustyn Locci, główny architekt Jana III Sobieskiego, informował króla o postępach inwestycji [Starzyński 1933, s. 76–77].

Tu należy jeszcze wrócić do zagadnienia podziemnego korytarza. Obecnie duża jego część jest zalana wodą. Dodatkowo woda stale wydobywa się z naturalnego podłoża, które w wielu miejscach pozostaje nadal widoczne w tylnych częściach nisz po obu stronach tunelu. Wodą jest także nasiąknięte podłoże, zwłaszcza na odcinku, gdzie zarwany został strop. Korytarz wybudowano zatem w miejscu, gdzie znajdowało się wspomniane w listach Loccego źródło [Majdecki 1965, s. 33; Krzywicka 2024, s. 34–35]. Można tak wnioskować, gdyż inne najbliższe opisane i nadal działające źródło znajduje się na terenie dzisiejszej Królikarni, przy ulicy Płyćwiańskiej [Kuzawa, Gutry-Korycka 2002, s. 259–260]. Odległość między omawianym korytarzem a źródłem w Królikarni to w linii prostej

was directly above the entrance to the underground, was leveled. The soil obtained from the leveling work in this area was poured onto the slope of the escarpment. Numerous historic materials were found within this layer, including those likely related to the park's decor.

The archaeological investigations could not reliably date the time of construction of the underground space, but showed that it must have taken place earlier than the late eighteenth century. In the backfill associated with the tunnel collapse, a coin—a shilling of John Casimir from the early second half of the seventeenth century—was found, and the layer is most likely the redeposited fill of a construction trench. In the erosional drift of this layer, another John Casimir shilling was found, as well as a slightly older Sigismund III Vasa crown grosz from the early seventeenth century. Therefore, it can be assumed that the construction of the underground space was carried out precisely in the late seventeenth century, since at that time the two types of coins mentioned above still co-occurred [Mikołajczyk 1980, p. 29].

At that time, another major project was also being implemented in Służew, namely the construction of a pond at the foot of the escarpment [Majdecki 1965, pp. 33–34], below St. Catherine's Church. This is the same reservoir that was the centerpiece of the park layout in Gucin-Gaj in the early nineteenth century. Currently, the pond is about 350 m long and up to 70 m wide, and remains in a state of utter neglect—the water is heavily silted, and the interior is filled with fallen trees. The digging of the pond was directly related to the construction of the Wilanów palace complex. At that time, among other things, a new channel was also delineated, with which the Służewiec Creek would flow from Służew to Lake Wilanów, and a dam was erected in Służew to control the amount of water drained by the new channel toward the pond and Wilanów itself. In addition, the pond was also supposed to collect water from a spring that flowed in the slope below the church [Barszcz, Marciszewska 2017, pp. 19–20]. The start of the pond's construction can be determined quite accurately from letters in which Augustin Locci, John III Sobieski's chief architect, informed the king about the progress of the project [Starzyński 1933, pp. 76–77].

Here it is still necessary to return to the issue of the underground corridor. Currently, much of it is flooded. In addition, water is constantly seeping from the natural substrate, which, in many places, is still visible at the back of the niches on both sides of the tunnel. The water is also saturating the ground, especially in the section where the ceiling has collapsed. Thus, the corridor was built at the location of the spring mentioned in Locci's letters [Majdecki 1965, p. 33; Krzywicka 2024, pp. 34–35]. This can be inferred, as the other closest described and still active spring is located in the area of today's Królikarnia, on Płyćwiańska Street [Kuzawa, Gutry-Korycka 2002, pp. 259–260]. The distance between the corridor in question and the Królikarnia spring is about 1.8 km in a straight line.

ok. 1,8 km. Być może zatem budowę podziemnego korytarza, który w takiej formie pełniłby funkcję zlewni zwiększającej wydajność wydobywającego tu źródła wody, należy wiązać właśnie z budową stawu i pozostałych elementów hydrotechnicznych wchodzących w skład założenia wilanowskiego. Obiekt ten jest bowiem naturalnym uzupełnieniem tego systemu, zaś jego realizacja, biorąc pod uwagę wielkość i stopień skomplikowania inżynierskiego, byłaby bardzo kosztowną inwestycją dla kogoś wywodzącego się z drobnej szlachty. A dobra służewieckie jeszcze w połowie XVII w. były rozparcelowane i we własności rodów wywodzących się z tego właśnie stanu. Pierwszym wspólnym właścicielem dóbr służewieckich i wilanowskich został dopiero Stanisław Krzycki – w 2. połowie lat 70. XVII w. On jednak szybko odsprzedał ich część znajdującą się poniżej skarpy wiślanej Janowi III Sobieskiemu [Smoleńska 1979, s. 293–301]. Pierwszym właścicielem, który byłby zainteresowany inwestycją obejmującą zarówno Służew i Wilanów i który mógłby unieść jej koszt, byłby zatem sam król. Teza ta wymaga weryfikacji, a potwierdzić ją mogłyby znaleziska datowane na 2. połowę XVII w. znalezione we wkopie budowlanym związanym ze wznośzeniem konstrukcji podziemnego korytarza.

Korytarz znajdujący się w Skarpie Warszawskiej, w pobliżu kościoła św. Katarzyny, jest bez wątpienia unikatowym obiektem tego typu w Warszawie. Nie został on zewidencjonowany jako stanowisko archeologiczne, lecz objęto go ochroną prawną ze względu na jego domniemany charakter jako zabytek nieruchomy – cmentarz. Wstęp do wnętrza jest zabroniony także dlatego, że podziemia stały się siedliskiem nietoperzy. Przeprowadzone badania wykazały, że w obrębie podziemi hibernuje (od listopada do marca) sześć gatunków nietoperzy: nocek Natterera, nocek rudy, nocek duży, gacek brunatny, mopek i nocek wąsatek. Dwa z wymienionych gatunków – nocek duży i mopek – są zagrożone w skali europejskiej i zostały wymienione w II Załączniku Dyrektywy Siedliskowej Unii Europejskiej [Lesiński, Janus 2017, s. 52–53]. Niestety, pomimo zastosowanych zabezpieczeń obiekt ten bywa często odwiedzany i stale podlega postępującym procesom degradacyjnym. Do zniszczeń przyczynia się także roślinność, w tym drzewa rosnące na stoku skarpy ponad wejściem do podziemi. Ich system korzeniowy doprowadził do znacznego zniszczenia szczytowych partii murów, przerastając je i częściowo rozsadzając.

Na koniec warto jeszcze wspomnieć o obecnym ukształtowaniu wejścia do korytarza. Po zakończeniu badań archeologicznych została odtworzona jego dotychczasowa forma, a to oznacza, że wejście znajduje się w zagłębieniu w stoku skarpy. Nie sprzyja to utrzymaniu dobrego stanu obiektu, gdyż wody opadowe zbierają się w tym miejscu i długo tam pozostają. Wskazane byłoby zagospodarowanie przestrzeni wokół, aby z jednej strony zwiększyć dostępność obiektu dla zwiedzających, choćby w celu obejrzenia tej budowli od zewnątrz, a z drugiej – zmniejszyć negatywny wpływ czynników naturalnych na samą konstrukcję.

Perhaps the construction of an underground corridor, which, in this form, would serve as a catchment area to increase the capacity of the water source erupting here, should be linked to the construction of the pond itself and the other hydro-technical elements included in the Wilanów complex. Indeed, the structure is a natural complement to this system, while its construction, given its size and engineering complexity, would be an extremely expensive undertaking for someone hailing from the petty nobility. In the mid-seventeenth century, the Służewiec estate was parcelled out and came into the ownership of families originating from this very societal stratum. It was not until Stanisław Krzycki became the first joint owner of the Służewiec and Wilanów estates—in the late 1770s. He, however, quickly sold their part located below the Vistula escarpment to John III Sobieski [Smoleńska 1979, pp. 293–301]. The first owner who would be interested in a project covering both Służew and Wilanów and could bear its cost would therefore be the king himself. This hypothesis requires verification, and could be confirmed by finds dating to the late seventeenth century found in a construction excavation associated with the erection of the underground corridor structure.

The corridor, located in the Warsaw Escarpment near St. Catherine's Church, is undoubtedly a unique structure of its kind in Warsaw. It was not surveyed as an archaeological site, but was given statutory protection due to its presumed nature as an immovable monument—a cemetery. Entry to the interior is also prohibited because the underground space has become a habitat for bats. Surveys have shown that six species of bats hibernate (from November to March) within the underground space: Natterer's bat, Daubenton's bat, the greater mouse-eared bat, the brown long-eared bat, a species of *Barbastella* and the whiskered bat. Two of the species mentioned—the greater mouse-eared bat and the *Barbastella*—are endangered on a European scale and are listed in Annex II of the European Union Habitats Directive [Lesiński, Janus 2017, pp. 52–53]. Unfortunately, despite the safeguards currently in place, the site is frequently visited and is constantly subject to progressive degradation. Vegetation, including trees that grow on the slope of the escarpment above the underground space's entrance, is also contributing to the damage. Its root system has led to significant damage to the tops of the walls, overgrowing and partially displacing them.

Finally, it is worth noting the current form of the corridor entrance. After the archaeological survey was completed, its previous form was restored, which means the entrance is located in a niche in the escarpment's slope. This is not conducive to keeping the structure in good condition, as rainwater collects here and remains for a long time. It would be advisable to develop the surrounding space in order, on the one hand, to increase the structure's accessibility for visitors, if only to view this structure from the outside, and on the other hand, to reduce the negative impact of natural factors on the structure itself.

Bibliografia / References

Archiwalia / Archive materials

Archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, Karta Cmentarza nr Z10601.

Opracowania / Secondary sources

- Barszcz Mariusz, Marciszewska Katarzyna, *Gospodarka wodna Gucina na tle geomorfologii i historii użytkowania Doliny Służewskiej*, „Ad Rem” 2017, nr 1.
- Bis Magdalena, Bis Wojciech, *Średniowieczny i nowożytny cmentarz przy kościele św. Katarzyny w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Służew i jego kościół*, red. Aleksandra Sołtan-Lipska, Warszawa 2013.
- Dąbrowska Maria, *Badania archeologiczno-architektoniczne kościoła pod wezwaniem św. Katarzyny na Służewie*, „Rocznik Warszawski” 2001, t. 30.
- Dąbrowska Maria, *Wyposażenie grobowe zmarłych od średniowiecza do XVIII wieku z cmentarza przy kościele p.w. św. Katarzyny na warszawskim Służewie*, „Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 2012, t. 60/2.
- Jarzębska Irena, *Warszawa – Służew, ul. Fosa*, „Informator Archeologiczny” 1974 (badania 1973).
- Królikowski, Lech, *Gucin Gaj – drzewa poświęcone zmarłym*, „Passa. Tygodnik Sąsiadów” 2012, nr 43 (633).
- Krzywicka Katarzyna, *Podziemny korytarz w Gucinie-Gaju – katakumby, loch, grota?*, [w:] *Miasto podziemne – metodologia badań konserwatorskich i zarządzanie obiektami podziemnymi we współczesnym mieście*, red. Anna Jagiellak, Paulina Świętek, Warszawa 2024.
- Kużawa Robert, Gutry-Korycka Małgorzata, *Źródła Skarpy Warszawskiej*, „Prace i Studia Geograficzne” 2002, t. 31.
- Lesiński Grzegorz, Janus Krzysztof, *Nietoperze w Gucinie*, „Ad Rem” 2017, nr 1.
- Machalski Jan, *Stanowisko kultury grobów kloszowych Warszawa-Służew, ul. Fosa*, „Wiadomości Archeologiczne” 1975, t. 40/4.
- Majdecka-Strzeżek Anna, *Historia dworsko-parkowego założenia w Gucinie*, „Ad Rem” 2017, nr 1.
- Majdecki Longin, *Gucin-Gaj. Analiza układu kompozycyjno-przestrzennego na tle warunków naturalnych i zarysu historycznego*, „Rejestr Ogrodów Polskich” 1965, z. 4.
- Mikołajczyk Andrzej, *Obieg pieniężny w Polsce Środkowej w wiekach od XVI do XVIII*, „Acta Archaeologica Lodziensia” 1980, nr 28.
- Smoleńska Barbara, *Z dziejów dóbr wilanowskich XVI–XVIII w.*, „Rocznik Warszawski” 1979, nr 15.
- Starzyński Juliusz, *Wilanów. Dzieje budowy pałacu za Jana III*, „Studia do dziejów sztuki w Polsce” 1933, t. 5.
- Świątkowski Maciej, *Ogród i Gaj w Gucinie. Historia romantycznego ustronia w Służewie*, Warszawa 2017.
- Partyka-Żurowska Danuta, *Warszawa – Służew, ul. Fosa, kościół św. Katarzyny*, „Informator Archeologiczny” 1975 (badania 1974).
- Wrzos Zuzanna, Kimic Kinga, *Ogród pamięci Gucin-Gaj w Warszawie – stan przetrwania*, „Czasopismo Techniczne. Architektura” 2012, R. 109, z. 7, 2-A.

Streszczenie

Głównym obiektem omawianym w niniejszym artykule są murowane podziemia wbudowane w skarpe poniżej kościoła św. Katarzyny na warszawskim Służewie. Katakumby te zostały objęte ochroną konserwatorską, były też już kilkakrotnie opisywane w literaturze przedmiotu, ale jeszcze do niedawna nie dokonano ich pełnej inwentaryzacji. Do tej pory nie został też wskazany czas powstania budowli. Projekt konserwatorski przeprowadzony w latach 2021–2024, obejmujący także badania archeologiczne, dostarczył nowych danych, dzięki którym możliwe stało się uściślenie niektórych kwestii związanych zarówno z chronologią, jak i funkcją tych podziemi. Niewykluczone, że ich budowa została przeprowadzona jeszcze pod koniec XVII w. i należy ją wiązać z działaniami króla Jana III Sobieskiego, który w tym czasie wznosił swój pałac w pobliskim Wilanowie, a także rozwijał infrastrukturę całego klucza wilanowskiego.

Abstract

The main structure discussed in this article is the masonry vaults built into the escarpment below St. Catherine's Church in Warsaw's Służew district. These catacombs have been placed under statutory conservation, and have also been described several times in the literature, but until recently, they had not been fully surveyed. To date, their construction period has not been established. A conservation project carried out in 2021–2024, which also included archaeological surveys, provided new data that clarified some issues regarding the chronology and use of this underground space. It is possible that their construction was carried out as late as the end of the seventeenth century and should be linked to the activities of King John III Sobieski, who at that time was erecting his palace in nearby Wilanów and developing the infrastructure of the entire Wilanów fee tail.